

בימי הושע בן אלה*

אביה הכהן

ספר מלכים מספר על מלכים רבים; יש ביניהם מלכים שהמספר בחר להקדיש להם סיפורים ארוכים ויש מלכים שלא נזכרו אלא בשםם ודומה שאיש אינו שם ליבו אליהם. אחד מן המלכים אשר הוקדשו לו מספר פסוקים בלבד הוא הושע בן אלה, המלך האחרון של ממלכת ישראל. אין ספק שמעשיו - המרד בפקח בן רמליהו והמרד במלך אשור - היו בעלי משמעות היסטורית עצומה בתולדות ישראל והם שגרמו לגלות עשרת השבטים. האם יתכן שמדיניות אחרת הייתה מעכבת את הגלות? האם יתכן שהתנהגות אחרת הייתה מעצבת את תולדות ישראל באופן שונה לגמרי? אין אנו מבקשים להשיב לשאלות אלו, אך עצם השאלות מצביעות על חשיבותו של המלך הושע בן אלה. את דברינו הבאים נקדיש לעולמו הדתי של המלך הושע תוך ניסיון לחשוף את המגמות הרוחניות שבדורו. בשאלות ההיסטוריות נעסוק רק כאשר הן תסייענה לנו לחשוף את המגמות הדתיות שבתקופתו.

'רק לא כמלכי ישראל אשר היו לפניו'

'בשנת שתים עשרה לאחז מלך יהודה מלך הושע בן אלה בשמרון על ישראל תשע שנים. ויעש הרע בעיני ה' רק לא כמלכי ישראל אשר היו לפניו'.

(מלכים ב' י"ז, א-ב)

לנוסח הלוקיאני של תרגום השבעים (להלן: תה"ש)¹ נוסח אחר לפסוק:

* תודתי לסהר סיגאווי ולכל תלמידי שילוב יא בישיבה בעין צורים שלא אמרו תנא דמסייע לך.

¹ שאר הנוסחים של תה"ש זהים לנה"מ. הערכת יוספוס בקדמוניות את הושע זהה להערכת הנוסח הלוקיאני. ראה יוסף בן מתתיהו, (קדמוניות היהודים ספר תשיעי פסקה 253 [בתרגום א' שליט, עמוד 337]). יוספוס הולך בעניינים רבים אחר הנוסח הלוקיאני של תה"ש. כך לדוגמה מל"א ט"ז, לד - חסר בלוקיאני ובקדמוניות ליוספוס.

'ויעש הרע בעיני ה' מכל מלכי ישראל אשר היו לפניו'.

(שחזור מן התרגום)

הנוסח הלוקיאני דומה לפסוק על אחאב (מל"א ט"ז, ל). שני הנוסחים - נוסח המסורה (להלן: נה"מ) והנוסח הלוקיאני - הפוכים בהערכתם את הושע בן אלה. לפי נה"מ הושע היה טוב מכל קודמיו בממלכת ישראל ואילו לפי הנוסח הלוקיאני הושע היה גרוע מקודמיו. נה"מ לפסוק מעלה תמיהה קשה - מדוע גלות עשרת השבטים באה דווקא בימי מלך שהיה טוב יותר מקודמיו? נראה שהנוסח הלוקיאני בא לתרץ שאלה זו ומשום כך ברור לנו שזהו נוסח משני ונה"מ הוא הנוסח הנכון של פסוק זה.²

נה"מ מעלה תמיהות פרשניות וקשיים אמוניים - במה היה הושע טוב מקודמיו? ואם אכן היה טוב מקודמיו מדוע באה הגלות דווקא בימיו? אפשר שהמספר מרמז לכך שהגלות היא תוצאה של חטאי הדורות הקודמים בממלכת הצפון ולא רק עונש על חטאי הדור האחרון.³ ועדיין עולה השאלה - 'אבות אכלו בוסר ושיני בנים תקהינה' והרי הושע היה טוב מקודמיו?

כבר בתלמוד בבלי במסכת גיטין נדונו שאלות אלו:

כתיב ביה בהושע בן אלה 'ויעש הרע בעיני ה' רק לא כמלכי ישראל' וכתיב 'עליו עלה שלמנאסר וגו'?

אמר להו: אותן פרדסיאות שהושיב ירבעם על הדרכים כדי שלא יעלו ישראל לרגל בא הושע וביטלן, ואף על פי כן לא עלו ישראל לרגל. אמר הקב"ה אותן השנים שלא עלו ישראל לרגל ילכו בשבי.⁴

(גיטין פח.)

² לא מצאתי מי שהעדיף בכתוב זה את גרסת הנוסח הלוקיאני. ראה: C. F. Burney, *Notes on The Books of Kings*, New York 1970, p. 329.

³ ראה מל"ב י"ז, ז ואילך. וראה את דברי ברני (Burney) על הפסוק (לעיל הערה 2). גם הגלות של ממלכת יהודה באה, לפי ספר מלכים, בגלל חטאי מנשה ולא בגלל חטאי דור החורבן - ראה מל"ב כ"ג, כו.

⁴ ראה סוגיות מקבילות: בבלי תענית ל; בבא בתרא קכא; ירושלמי תענית פרק ד הלכה ד; איכה רבה, פתיחתות לג, ד"ה 'ר' זעירא'. וראה גם סדר אליהו זוטא, פרק ט - "וכי מה נשתנה הושע בן אלה מכל מלכי ישראל שהיו לפניו שגלו ישראל בימיו? אלא משעמד ירבעם בן נבט עד שבא הושע בן אלה היתה עבודת אלילים תלויה ביחיד והיה קשה לפני אביהם שבשמים להגלות רבים מישראל בשביל עון היחיד, אבל משבא הושע בן אלה היה עומד ובטל כל המשמרות כלן שהיו עומדים על הדרכים מימי ירבעם שלא יעלו ישראל לרגל לירושלים, והיה מכריז ואמר: 'כל מי שהוא רוצה לעלות לירושלים יבוא ויעלה', ושמט הקולר מן צוארו ותלאו בצואר הרבים. לכן עליו הכתוב אומר (מל"ב י"ז, ב-ו) 'ויעש הושע הרע בעיני ה' רק לא כמלכי ישראל אשר היו לפניו עליו עלה שלמנאסר מלך אשור... ויגל את ישראל אשורה ויושב אותם בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי'. מכאן אמרו 'כל העושה מצוה ואינו גומרה מתחייב בנפשו ובכל אשר לו

רב עונה תשובה כפולה: מחד במה נשתנה הושע לטובה מכל המלכים שהיו לפניו ומאיךך מדוע באה הגלות בימיו. דברי רב על ביטול המשמרות שמנעו מישראל לעלות לרגל מבוססים כנראה על הסיפור בדברי הימים על האגרות ששלח חזקיה מלך יהודה ליושבי ממלכת הצפון לבוא לעשות את הפסח בירושלים ועל כך שאין הסיפור מספר על נציגי המלכות שעצרו את ישראל מלעלות לרגל.⁵ מן הכתוב בדברי הימים משתמע שהפסח היה בשנה הראשונה למלכות חזקיהו,⁶ שהיא השנה הרביעית להושע בן אלה (מל"ב י"ח, א), אולם קשה להניח שאכן מדובר בשנה הראשונה למלכות חזקיהו. מסתבר יותר שהסיפור בדברי הימים מתאר את המציאות בצפון לאחר גלות ממלכת הצפון, והסיפור על הפסח משקף את ניסיונו של חזקיהו למלא את החלל שנוצר אחר הגלות ולאחד מחדש את הנשארים בצפון עם שבטי הדרום.⁷

דברי רב על ביטול הפרדסאות מבוסס על דיוק בלשון הכתוב בספר מלכים, בו חוזרת בווריאציות שונות בכל פסוקי העריכה הפורמולה על מלכי ישראל -

'ויעש הרע בעיני ה' כאשר עשו אבתיו לא סר מחטאות ירבעם בן נבט אשר החטיא את ישראל'

(מל"ב ט"ו, ט)

המלך היחיד שבפסוקים המוקדשים לתולדות חייו נפקדה הפורמולה הוא המלך הושע בן אלה. מכך משתמע שרק הושע לא חטא בחטאות ירבעם, דהיינו רק הוא

וקובר את אשתו ואת בניו". בגמרא (מועד קטן כח:) מופיעה דרשה לפיה ביטל אביה בן ירבעם את הפרדסאות. יש לציין שעניין הפרדסאות נזכר גם בסוגיה נוספת - "תנו רבנן: מה היו בני גונבי עלי ובני קוצעי קציעות? אמרו: פעם אחת גזרה המלכות גזרה על ישראל שלא יביאו עצים למערכה ושלא יביאו בכורים לירושלים והושיבו פרוזדאות על הדרכים כדרך שהושיב ירבעם בן נבט שלא יעלו ישראל לרגל... ת"ר מה הן בני סלמאי הנתופתי? אמרו: פעם אחת גזרה המלכות גזירה על ישראל שלא יביאו עצים למערכה והושיבו פרוזדאות על הדרכים כדרך שהושיב ירבעם בן נבט על הדרכים שלא יעלו ישראל לרגל..." (תענית כח, ובתוספתא תענית פרק ג, הלכה ז). בתרגום רות ד', כ איחדו את שתי האגדות: "...סלמא צדיקא הוא סלמא מן בית לחם ונטופא דביטלו בגוי פרוזבין דאותיב ירבעם חייבא על אורחיו...". על משמרות רומאיים שמנעו גישה לירושלים בימי הבית השני, ראה: ר"ש ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 193-194. יש להניח שתיאור הפרדסאות בימי ירבעם משקף מציאות של משמרות רומאיים בדרך לירושלים.

⁵ ראה דברי הימים ב' ל' לכל אורך הפרק.

⁶ בדה"ב כ"ט מתוארת פעולת טיהור המקדש שנעשתה על ידי חזקיהו בשנה הראשונה למלכותו, ואילו פרק ל' מספר את סיפור הפסח. נראה שבעל ספר דברי הימים ניסה ליצור רצף וקשר בין פרק כ"ט ופרק ל'.

⁷ גלות עשרת השבטים הייתה בשנה הרביעית למלך חזקיהו (ראה מל"ב י"ח, ט) והפסח היה כנראה מספר שנים לאחר מכן. ראה: **עולם התנ"ך, דה"ב ב' עמוד 230.**

לא הושיב פרדסאות. מיותר לציין שדברי רב הם דברי דרש; אין בכתוב רמז למשמרות שהעמיד ירבעם, ואין רמז לכך שהושע ביטל את המשמרות. חטאות ירבעם הם כמובן חטא עבודת העגלים⁸ ולא הושבת הפרדסאות. בסדר עולם רבה באה השערה היסטורית נוספת -

בשנת עשרים לפקח "בא תגלת וגו'" (מל"ב ט"ו, כט). נטל עגל זהב שבדן והלך לו... בשנת שתים עשרה לאחז 'ויער (ה') אלהי ישראל את רוח מלך [פול] אשור' (דה"א ה', כו) נטל עגל⁹ הזהב שבבית אל והלך לו, לקיים מה שנאמר 'אותו לאשור יובל' (הושע י', ו)... אותה שעה כיון שראה הושע בן אלה שגלו עגלי הזהב, עמד והעביר פרדסאות שהושיב ירבעם בן נבט על התחומין שלא לעלות לירושלם, שבכל מלכי ישראל הוא אומר 'וילך בדרכי ירבעם ובחטאתיו' ובהושע הוא אומר 'רק לא כמלכי ישראל אשר היו לפניו' (מל"ב י"ז, ב)...!

(סדר עולם רבה, הוצאת ליינר, פרק כ"ב, ד"ה 'שלום בן יבש')
רש"י הולך בעקבות המדרש בסדר עולם רבה,¹⁰ וגם הוא משער שהעגלים גלו לפני ימי הושע בן אלה.¹¹ כפי שכבר ציינו, הזכרת חטאי ירבעם חוזרת בפסוקי ההערכה של כל מלכי ישראל¹² מלבד הפסוקים על הושע בן אלה, ומכאן מסיק המדרש בסדר עולם רבה שבימי הושע בן אלה לא עבדו את העגלים משום שהעגלים נלקחו כשלל על ידי מלך אשור. אנו יודעים שדרכם של כובשים לקחת את אוצרות הזהב של המדינה הנכבשת ובמיוחד את אוצרות המקדשים.¹³ אם כן, יש סבירות גבוהה שהסברו של סדר עולם רבה מתאים למציאות ההיסטורית. הפסוק מספר הושע שבעל סדר עולם מביא להוכחת דבריו, מהווה סייעתא של ממש לסברה שעגלי הזהב נלקחו על ידי מלך אשור:

⁸ ראה מל"ב י', כט: 'רק חטאי ירבעם בן נבט אשר החטיא את ישראל לא סר יהוא מאחריהם עגלי הזהב אשר בית אל ואשר בדרך. משמע מן הפסוק שהביטוי 'חטאי ירבעם' מתייחס לעגלי הזהב.

⁹ בכתב יד מינכן של סדר עולם רבה הגרסה היא 'עגלי'.

¹⁰ רש"י חוזר על דבריו בפירושו למל"ב י"ז, ב בפירושו להושע י', ו. יש לציין שרש"י אינו מזכיר את סדר עולם רבה, אך ברור מתוך דבריו שהוא הושפע ממקור זה. רשב"ם בפירושו לבבא בתרא (קכא); ד"ה 'שביטל הושע בן אלה פרדסאות' הולך גם הוא בדרכו של סדר עולם רבה, אולם הוא מזכיר אותו.

¹¹ אלכסנדר רופא מעלה גם הוא השערה שהעגלים הוגלו על ידי מלך אשור. ראה: א' רופא, סיפורי הנביאים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 86, הערה 50.

¹² מלך נוסף שלא נכתב עליו שחטא בחטאות ירבעם הוא שלום בן יבש שגם עליו לא נכתב ש'עשה הרע בעיני ה'". יש להניח שמכיוון שמלך רק חודש, לא ראה המספר צורך להרחיב בפסוקי ההערכה אודותיו.

לעגלות בית און יגורו שכן שמרון כי אבל עליו עמו וכמריו עליו יגילו על כבודו כי גלה ממנו. גם אותו לאשור יובל מנחה למלך ירב בשנה אפרים יקח ויבוש ישראל מעצתו. נדמה שמרון מלכה כקצף על פני מים. ונשמדו במות און חטאת ישראל קוץ ודרדר יעלה על מזבחותם ואמרו להרים כסונו ולגבעות נפלו עלינו.

(הושע י', ה-ח)

פסוקים אלו קשים ביותר; תרגום השבעים,¹⁴ התרגום הארמי, רס"ג,¹⁵ רש"י ואבן עזרא מפרשים את הכתוב כנבואה לעתיד על גלות העגל שבבית אל. רש"י מדגיש שנבואה זו התגשמה כפי שמתואר בסדר עולם רבה, וראיה להתגשמות הנבואה הוא הפסוק בספר מלכים על הושע בן אלה, שלא נאמר בו שהלך בחטאי ירבעם בן נבט. י' קיל¹⁶ מפרש את הכתוב כך: "על כבודו כי גלה ממנו" - על כבודו של העגל והכוונה כנראה לאוצר בית הבמות, שהובא כמנחה למלך אשור..."; "גם אותו לאשור יובל" - כלומר לא רק את אוצר בית הבמות יובילו מנחה למלך אשור, כי אם גם את העגל עצמו...". בעקבות קיל הולך גם ז' ויסמן,¹⁷ המפרש שהכוונה בביטוי 'כבודו' היא לאוצר בית הבמות. אולם, ניתן לפרש את המילה 'כבוד' גם כמכוונת לעגל עצמו.¹⁸ אם כן, אם נפרש את הפסוק בהושע כתיאור היסטורי ונפרש ש'כבודו' מתייחס לעגל, הרי שכבר בכתוב בהושע יש ראיה שהעגל גלה על ידי מלך אשור.

היעדר הפורמולה בדבר 'חטאות ירבעם' בפסוקים המוקדשים להושע בן אלה ניתן גם לפירוש אחר. העגלים לא נלקחו על ידי אויב ולא נעלמו בדרך מקרה.

¹³ ראה מל"א י"ד, כו; מל"ב ט"ז, ח.

¹⁴ נה"מ גורס 'כי אבל עליו עמו' - 'אבל' - לשון עבר, ואילו תה"ש גורס - 'אבל' - לשון עתיד, ומשמע באופן ברור שהדברים עדיין לא התקיימו.

¹⁵ רס"ג מצוטט בפירושו של רד"ק: "גם אותו לאשור יובל - גם אותו לרבות על העגל שבדן נגלה תחילה". בדרך זו פירש גם אברהם כהנא בפירושו לפסוק (א' כהנא, תורה נביאים כתובים עם פירוש מדעי, ורשא).

¹⁶ ראה דעת מקרא, הושע על פסוקים אלו.

¹⁷ ראה עולם התנ"ך, הושע על הפסוק.

¹⁸ ראה שמואל א' ד', כא-כב: "ותקרא לנער איכבוד לאמר גלה כבוד מישראל אל הלקח ארון האלהים ואל חמיה ואישה. ותאמר גלה כבוד מישראל כי נלקח ארון האלהים". לנבואת הושע קשר לפסוק בשמואל - "על כבודו כי גלה ממנו", "גלה כבוד...". נראה שהכתוב בהושע תלוי בכתוב בספר שמואל, וכפי שהמילה 'כבוד' בשמואל מתייחסת לחפץ פולחני, כך יש לבאר גם את דברי הושע כמתייחסים לחפץ פולחני, היינו העגל.

עבודת העגלים בוטלה על ידי הושע בן אלה המלך האחרון של ממלכת ישראל!¹⁹
בדברינו הבאים נלך בעקבות סברה זו וננסה לבססה.
בספר מלכים נאמר על הושע:

'ויעש הרע בעיני ה' רק לא כמלכי ישראל אשר היו לפניו'

(מלכים ב' י"ז, ב)

השיפוט ההיסטורי של בעל ספר מלכים הוא סכימטי מאד.²⁰ בסיכום של מלכי ממלכת יהודה עבודת הבמות נזכרת דרך קבע כנקודת היסוד לשיפוט המלך, ובפסוקי ההערכה למלכי הצפון נזכרים חטאות ירבעם דרך קבע כנקודת היסוד בשיפוט המלך. כך נאמר על אחאב -

ויעש אחאב בן עמרי הרע בעיני ה' מכל אשר לפניו. ויהי הנקל לכתו בחטאות ירבעם בן נבט... וילך ויעבד את הבעל וישתחו לו. ויקם מזבח לבעל בית הבעל אשר בנה בשמרון. ויעש אחאב את האשרה ויוסף אחאב לעשות להכעיס את ה' אלהי ישראל מכל מלכי ישראל אשר היו לפניו.

(מל"א ט"ז, ל-לג)

כל מלכי ישראל עבדו את ה' באמצעות העגלים, אך אחאב עבד גם עבודה זרה. על זכריהו בן ירבעם נאמר - "ויעש הרע בעיני ה' כאשר עשו אבותיו לא סר מחטאות ירבעם בן נבט" (מל"ב ט"ו, ט). שיעור הכתוב הוא שזכריהו בן ירבעם עשה כאשר עשו אבותיו, ומה עשו אבותיו? על כך עונה הסיפא של הפסוק - 'לא סר...'. אם כן, עגלי הזהב הם חטאות ירבעם²¹ והם 'חטא האבות' של ממלכת ישראל. ברור אם כן, שבדברי הכתוב על הושע שהיה טוב מאבותיו הכוונה היא לכך שבניגוד לאבותיו שעבדו את העגלים, הושע לא עבד את העגלים, ומשום כך לא נזכר שחטא ב'חטאות ירבעם'. על פי הסבר המדרש שהעגלים הוגלו על ידי מלך אשור, קשה להבין מהו שבחו של הושע בכך? על כורחך אתה אומר שאם דיבר הכתוב בשבחו של הושע, הרי שגם להושע יש חלק בסילוק עבודת העגלים מישראל. בעקבות דברים אלו אולי

¹⁹ סברה זו כבר רמז לה מ' גרינברג, ראה: 'האמונה הישראלית בתקופת המלוכה: יציבות ותסיסה'. בתוך:

ההיסטוריה של עם ישראל, ימי המלוכה - תרבות וחברה, העורך: א' מלמט, ירושלים תשמ"ב, עמוד 83.
²⁰ ספר מלכים מורכב מסיפורים וממסגרת עריכתית. הסיפורים כנראה עתיקים, ואילו המסגרת עוצבה על ידי בעל ספר מלכים שאסף וקיבץ את הסיפורים הקדומים והוסיף להם דברי מבוא וסיכום. ההבחנה בין המסגרת והסיכום אינה דורשת כלים מחקרניים ומקצועיים והיא בולטת לעין הקורא בספר מלכים. קולמוסו של העורך מובהק ובוטל בסגנונו הלשוני הסכימטי החוזר בכל מלך ומלך כמעט ללא שינוי. כיוון שכך, כל שינוי מן הסכימות החוזרות דורש שימת לב.

²¹ ראה לעיל הערה 9.

יש לפרש את הכתובים בהושע כנבואה לעתיד, או שהכוונה בהם לעגל שבדן שכבר גלה, אל מול נבואה לעתיד על העגל שבבית אל, שיגלה גם הוא. שתי ההשערות, הקביעה של סדר עולם רבה והסברה שהעלינו אנו כאן, מסכימות לעובדה שהעגלים לא היו בימי הושע, אולם חלוקות בשאלת הגורם שהעלים את העגלים. לא נוכל להוכיח איזו היא ההשערה הנכונה, אך ננסה לחזק ולבסס את הסברה שהושע ביטל את עבודת העגלים בישראל, וננסה להראות שמעשהו של הושע קשור למעשים רבים שנעשו בתקופה זו. הרחבת התמונה מהווה חיזוק להשערה שהושע ביטל את עבודת העגלים מישראל. אמנם, ניתן גם להציע דרך ביניים - העגלים נלקחו על ידי מלך אשור ושבחו של הושע הוא שלא ניסה לחדש את עבודת העגלים. כך או כך, בדורו של הושע בן אלה הייתה מהפכה ביחס לעגלים שאותה ננסה להבין בהמשך דברינו.

הושע בן אלה וחזקיהו

ויהי בשנת שלש להושע בן אלה מלך ישראל מלך חזקיה בן אחז מלך יהודה... ויעש הישר בעיני ה' ככל אשר עשה דוד אביו הוא הסיר את הבמות ושבר את המצבת וכתת את האשרה וכתת נחש הנחשת אשר עשה משה כי עד הימים ההמה היו בני ישראל מקטרים לו ויקרא לו נחשתן.

(מל"ב י"ח, א-ד)

עבודת הבמות הייתה נפוצה בממלכת יהודה כחלק מעבודת ה', וחזקיהו הוא המלך הראשון בממלכת יהודה שהסיר את הבמות וניסה לרכז את עבודת ה' בירושלים בלבד. מה דחף את חזקיהו לרפורמה הדתית המתוארת? יש שחיפשו מניעים פוליטיים וחברתיים, ואילו אנו ננסה לחשוף את העולם הדתי העומד ביסודה של הרפורמה. נראה שסיפור נחש הנחושת הוא החלון שיאיר את עינינו בדבר פשר פעולותיו של חזקיהו.

נחש הנחושת מיוחס בכתוב למשה ומכאן יש להניח שאין מדובר כאן על עבודת אל נכר, אלא על עבודת ה' שדרכיה זרות. הבעיה בנחש היא שהוא מהווה חפץ שמייחסים לו קדושה וכוחות. כבר במשנה המפורסמת במסכת ראש השנה מופיע דיון בבעייתיות של הנחש:

...וכי נחש ממית או נחש מחיה?! אלא בזמן שישראל מסתכלים כלפי מעלה ומשעבדין את ליבם לאביהם שבשמים, היו מתרפאים.

(ראש השנה פרק ג', משנה ח)

מסתבר שהעם הבין את משמעותו של הנחש בדרך שהמשנה מסתייגת ממנה. המגמה העומדת ביסוד מעשהו של חזקיהו היא הרחקת ההגשמה מעבודת ה', וביסוסה של עבודת ה' בטהרתה, ללא סייגים ובדלים של פגניות והגשמה. דומה שזהו הרקע הרוחני גם לשאר מעשיו של חזקיהו. המצבות היו חלק מחפצי הקדושה העתיקים בישראל,²² והעבודה בבמות הייתה גם היא נפוצה בישראל מימי האבות ועד ימי חזקיהו. הסרת הבמות והמצבות הייתה רפורמה של ממש בחיי הדת הישראלית ומשום כך נדרש הלומד לנסות להבין את הרקע הרוחני של המהפכה. כדאי גם להדגיש שבניגוד ליאשיהו שהסיר את הבמות והמצבות רק לאחר שמצא ספר בבית ה', בתיאור הרפורמה של חזקיהו אין ספר ומצוות.

אם כן, עלינו להבין את הרקע הרוחני למהפכה; דומה שבניגוד למזבח שנתפס כאמצעי לעבודת ה' המצבה לכשעצמה נתפסה כחפץ מקודש, וכאן הבעייתיות שבה. בכיוון דומה יש להבין את איסור הבמות. הבמות היו כעין מקדשים קטנים ויש להניח שדווקא במקדשים אלו השתמרו מנהגים הקשורים לדרכי עבודה זרה. איסור על עבודת ה' מחוץ למקדש מאפשר הקפדה יתירה על עבודת ה' והסרת הסיגים של הגשמה מן הפולחן הישראלי. עוד מסתבר שהאידיאה של מקדש אחד בלבד ואיסור ריבוי מקדשים קשורה לאמונה באל אחד דווקא. דהיינו, ריבוי מקדשים מסמל ריבוי אלים, ומאיך הו מדגיש שראוי שיהיה לאל היחיד מקדש יחיד.²³

עתה התמונה מתבהרת - מעשה הסרת העגלים של הושע בן אלה מלך ישראל מתקשר לרפורמה הדתית שעשה חזקיהו מלך יהודה, ובמיוחד לכיתות נחש הנחושת על ידי חזקיהו. מעשה הסרת העגלים היה חלק מתנועה רוחנית שמגמותיה היו הסרת הסיגים והבדילים מאמונת ישראל. איננו יודעים מתי התחוללה הרפורמה של חזקיהו, ויש להניח שהיא באה לאחר הרפורמה של הושע בן אלה ובהשפעתה. אולם יתכן ששתי הרפורמות היו חלק מתנועה רוחנית-עממית. כך או כך, יש בהרחבת התמונה משום חיזוק וביסוס לסברה שהיעלמותם של העגלים בתקופת הושע שייכת למגמות רוחניות רחבות, ואין הם תוצאה של הגליה או 'תאונה' אחרת. הדברים שתיארנו על אודות רפורמה דתית בתפיסת האלוהות והפולחן בממלכות הצפון והדרום מחייב עדיין ביסוס והרחבה - האם היו קשרים בין הממלכות? האם היה שיתוף בין התנועות הרוחניות בממלכת הצפון ובממלכת

²² ראה בראשית כ"ח, יח-כב; שמות כ"ד, ד; ישעיה י"ט, יט.

²³ על ריכוז הפולחן נכתב רבות. על ריכוז הפולחן בספר דברים מרחיב כל פירוש מדעי לספר דברים. ראה לאחרונה בעולם התנ"ך, ספר דברים, פרק י"ב. על הרפורמה של חזקיהו ראה עולם התנ"ך, ספר מלכים ב, בהקדמה לפרק י"ח.

הדרום; או שמא כל ממלכה הלכה בדרכה ולא היה בין הממלכות כל שיתוף ודיאלוג פוליטי ורוחני? הכתוב על הושע בן אלה קצר וסתום, ועל כורחנו אנו נאלצים להעלות השערות שבסיסן לא תמיד איתן וחזק (הרצון לטעון טענות מבוססות ומוכחות בלבד נוגד את הטיפול בכתובים הסתומים והלא ברורים, והוא מותיר אותם ללא הסבר ומשמעות).

הושע בן אלה עלה למלוכה אחר שמרד בפקח בן רמליהו -

'ויקשר קשר הושע בן אלה על פקח בן רמליהו ויכהו וימיתו וימלך תחתיו...!'

(מל"ב ט"ו, ל)

מדוע מרד הושע בפקח? האם הייתה זו רק שאיפה אישית ורצון לתפוס את המלוכה על ישראל, או שמא תכלית המרד לא הייתה אלא שינוי דרך במדיניות ממלכת הצפון?

על מדיניותו של פקח יש לנו כמה עדויות במקרא. בספר מלכים מסופר -

'אז יעלה רצין מלך ארם ופקח בן רמליהו מלך ישראל ירושלם למלחמה ויצרו על אחז ולא יכלו להלחם. בעת ההיא השיב רצין מלך ארם את אילת לארם וינשל את היהודים מאילות וארמים (קרי: ואדמים) באו אילת וישבו שם עד היום הזה. וישלח אחז מלאכים אל תגלת פלסר מלך אשור לאמר עבדך ובנך אני עלה והושיעני מכף מלך ארם ומכף מלך ישראל הקומים עלי. ויקח אחז את הכסף ואת הזהב הנמצא בית ה' ובאצרות בית המלך וישלח למלך אשור שחד. וישמע אליו מלך אשור ויעל מלך אשור אל דמשק ויתפשה ויגלה קירה ואת רצין המית.'

(מל"ב ט"ז, ה-ט)

גם בספר ישעיהו ישנה התייחסות למלחמת פקח ורצין באחז, והנביא ישעיהו מקדיש נבואה ארוכה במטרה לחזק את אחז במלחמתו בפקח (ישעיהו ז'-ח'). ברצוני להעלות השערה שהיו חוגים בממלכת הצפון שלא תמכו במלחמתו של פקח בממלכת יהודה והמרד של הושע בן רמליהו היה חלק מתהליך השלמה בין ממלכת יהודה וממלכת ישראל. בימי אחז הייתה קיימת ברית שלום בין יהודה ואשור, ועם עליית חזקיהו לשלטון הוא משנה את המדיניות כלפי אשור ומורד בה. בכך מתאים הוא את דרכו למדיניותו של הושע אשר מרד במלך אשור. האם יתכן שיש תיאום כלשהו במהלכים המדיניים שבין שתי הממלכות? דומה שחלה התקרבות בין הממלכות בתחומים המדיניים. התקרבות זו מהווה רקע להסברת

המהלכים הרוחניים המשותפים בשתי הממלכות. עוד יש לציין את הסיפור בדברי הימים על האגרות ששלח חזקיהו לנותרים בצפון לבוא לעשות את הפסח בירושלים (דה"ב ל'). עולי רגל אלו ודאי הביאו עימם מהלכי הרוח בצפון והפיצו את המסורות הצפוניות בירושלים.

הושע בן אלה והתנועה הנבואית

מראשית קיום עם ישראל ליוו נביאים את העם, אולם בדורו של הושע בן אלה קרה דבר בישראל. בפרק אחד קמו ארבעה נביאים -

אמר רבי יוחנן תחלה לארבעה נביאים שנתנבאו באותו הפרק ואלו הן הושע,
ישעיה, עמוס ומיכה.²⁴

(פסחים פז.)

קולמוסים רבים הוקדשו לשאלת ההבחנה בין הנבואה הקדומה והמאוחרת, ולא באנו כאן לתחום גדר ברורה בין התקופות בתנועה הנבואית. על כל פנים אין ספק שבדורו של הושע בן אלה התרחשה מהפכה בדרכי המבע הנבואיים, וקמה לה תנועה נבואית חדשה. מנביאים אלו נשתמרו בידינו הספרים המכונים 'נביאים אחרונים' ואילו מן הנביאים הקדומים נשארו סיפורים בלבד, ואין לנו מהם ספרי נבואות. מהפכה כעין זו בודאי אינה ספרותית גרידא, ויש לה שורשים רוחניים עמוקים. אחד מרעיונות היסוד בספרות הנבואה, מכונה בלשונו של יחזקאל קויפמן - 'הפרימט המוסרי', דהיינו עליונות המוסר על הפולחן ומתן מקום משני לענייני הפולחן. רבים מן המעיינים בתנ"ך שואלים עצמם על מידת השפעתה של התנועה הנבואית על העם. האם הנביאים היו גורמים משפיעים בחיי העם או שמא הם נחשבו לקדושי עליון, שאמרו את דבריהם אך לא הגיעו לכדי השפעה של ממש על חיי העם? האם תהיה הפרזה בניסיונו לקשור בין התפרצות התנועה הנבואית בדור לבין המגמות הרוחניות שצצו לפתע בממלכת הצפון והדרום והניסיונות בצפון ובדרום לטהר את הפולחן מיסודות של הגשמה?

'ארבעה נביאים נתנבאו באותו הפרק' - יש להניח שעמוס נתנבא בימי ירבעם בן יואש ובוודאי קדם להושע בן אלה.²⁵ הכותרת לספר הושע מציינת שהושע נתנבא מימי עוזיה ועד ימי חזקיה מלכי יהודה, ואם כן הושע הנביא היה בממלכת הצפון בימי הושע בן אלה. אמנם, יש הטוענים שהנביא הושע קדם לימי הושע בן אלה,

²⁴ סוגיה מקבילה בבבא בתרא יד; וראה גם סדר עולם רבה, פרק כ.

²⁵ השאלה מי קדם, הושע או עמוס, נידונה בכל הפירושים המדעיים לספרים הושע ועמוס. אני מניח שעמוס קודם אולם לדברים אלו אין משמעות לדברינו במאמר זה, ומשום כך לא ניגע בעניין זה.

ומכל מקום אין ספק שהושע ניבא בימי הדמדומים של ממלכת הצפון.²⁶ ישעיהו ומיכה ניבאו בימי הושע בן אלה, והמשיכו לאחר תקופתו. קשה להניח שלנביאי הדרום הייתה השפעה על הושע ועמוס ולדעתי הייתה אף ההשפעה הפוכה; הושע ועמוס השפיעו על נביאי הדרום.²⁷ עם זאת, אין אנו יודעים מה הייתה מידת השפעתם בצפון.

הושע הוא הנביא היחיד בו נמצאת משנה סדורה כנגד עבודת העגלים -²⁸

זנח עגלך שמרון חרה אפי במ עד מתי לא יוכלו נקין. כי מישראל והוא חרש עשהו ולא אלהים הוא כי שבבים יהיה עגל שמרון.²⁹

(הושע ח', ה)

הושע חוזר במספר נבואות על התוכחה בדבר העגלים.³⁰ שוב, אין אנו יכולים אלא להעלות השערה שנבואות הושע לא היו קול קורא שנזרק לחלל ללא מענה אלא עוררו הדים שהגדול שבהם הוא הסרת העגלים על ידי הושע בן אלה. אחד המושגים הייחודיים החוזרים בנבואת הושע הוא המושג 'דעת אלהים':³¹

שמעו דבר ה' בני ישראל כי ריב לה' עם יושבי הארץ כי אין אמת ואין חסד ואין דעת אלהים בארץ.

(הושע ד', א)

ונדעה נרדפה לדעת את ה' כשחר נכון מוצאו ויבוא כגשם לנו כמלקוש יורה ארץ. מה אעשה לך אפרים מה אעשה לך יהודה וחסדכם כענן בקר וכטל

²⁶ שאלת זמנו המדויק של הנביא הושע נידונה בכל פירוש מדעי לספר הושע וגם לה אין חשיבות מרובה לדיוננו כאן, מכיוון שבכל תארוך אפשרי ברור שהמלך הושע שמע והכיר את נבואות הושע בן בארי.

²⁷ ראה בנספח למאמרנו.

²⁸ הביקורת של הושע על עבודת העגלים היא חלק מן ממשנתו הייחודית של הושע כנגד עבודת ה' במקדשים באשר הם. על כך עמדתי במאמרי: 'נגד המקדש - מעשה העגל', בית מקרא, ניסן-סיוון תשמ"ז, עמודים 257-271. ראה גם: 'קנוהל, ריבוי פנים באמונת הייחוד, משרד הבטחון - הוצאה לאור, 1995, עמודים 23-28.

²⁹ גם עמוס בא בביקורת על בית אל (ראה לדוגמה עמוס, פרק ה'), אולם עיקר ביקורתה של נבואת עמוס הוא מוסרי ואין הוא מזכיר כלל את עבודת העגלים.

³⁰ ראה הושע י', ה-ח; שם י"ג, ב. בפרק י"ב יש ביקורת על מקדש בית אל, אולם העגלים לא נזכרו בגלוי.

³¹ ראה הושע ב', כב; שם ד', א-ו; שם ו', ג-ו; שם י"ג, ד. יש להניח שהושע לא היה זה שתבע את המונח 'דעת אלהים' אלא שאב אותו מן הלשון האמונית המקובלת בממלכת הצפון. ראה הושע ח', ב: "לי יזעקו אלהי ידענוך ישראל". הושע מצטט את דברי העם ולועג להם. גם הושע ו', ג: "ונדעה נרדפה לדעת את ה'" הוא ציטוט של דברי העם. חידושו של הושע הוא במשמעות שהוא מעניק למושגים.

משכים הלך. על כן חצבתי בנביאים הרגתים באמרי פי ומשפטיך אור יצא. כי חסד חפצתי ולא זבח ודעת אלהים מעלות.

(הושע ו', ג-ו)

המושג 'דעת אלהים' הוא מושג רחב הכולל משמעויות שונות - הוא מתאר מגע אינטימי בין האדם ובוראו³² והוא נתפס גם כהתנהגות מוסרית.³³ עם זאת, יש גם משמעות נוספת למושג 'דעת אלהים' והיא תפיסת האלוהות.³⁴ משמעות זו הייתה פירושו של המושג בפילוסופיה של ימי הביניים,³⁵ ולדעתי זוהי משמעות נלווית למושג גם במקרא. הושע קורא לתפיסה מופשטת יותר של האלוהות ותפיסה זו היא שעמדה ביסוד המלחמה בעגלים ובנחש הנחושת. שוב רואים אנו שיש מקום לסברה שנבואות הושע עוררו הדים רחבים אשר השפיעו על עיצוב חיי הפולחן בישראל.

מבט של סיכום

עגלי הזהב היו מן הסממנים המובהקים של עבודת ה' בממלכת הצפון. יהוא, שמרד באחאב והשמיד את עבודת הבעל בממלכת הצפון, המשיך בעבודת העגלים. ברור אפוא שהעגלים לא נתפסו כעבודה זרה והם היו בבחינת מסורת בית אבא של עבודת ה' בממלכת הצפון. אם אכן הסיר הושע את העגלים, לא יתכן שהדבר נעשה ללא התנגדות של הכוהנים ושל חלקים אחרים בעם, אולם, אין לנו כל מידע ישיר על כך ואין לנו אלא לשער שאכן כך היה. עוד יש להניח שהסרת העגלים הייתה חלק מניסיון רחב של הממלכה להחזיר את העם בתשובה. הרקע לכל זה הוא ללא ספק

³² ראה הושע ב', כא-כב: "וארשתך לי לעולם וארשתך לי בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים. וארשתך לי באמונה וידעת את ה'". כאן ידיעה מתארת קרבה אינטימית בין ה' לעמו כקרבת זוג אוהבים. כאן ראוי להדגיש כאן את ההבדל בין 'דעת אלהים' למשפט החוזר רבות בתורה ובדברי נבואה בווריאציות שונות - "ולקחתי אתכם לי לעם והייתי לכם לאלהים וידעתם כי אני ה' אלהיכם..." (שמות ו', ז). יש להבחין בין המושג 'דעת ה' המסמל קרבה ובין הביטוי 'לדעת כי אני ה' המדגיש ריחוק והרחקה מהגשמה. התורה, כדרכה אינה מכירה את 'ידיעת ה' אלא ידיעה כי ה' הוא אלהים. האידיאה של ידיעת ה' חוזרת בהושע, ירמיהו (ראה לדוגמה ירמיהו ד', כד; שם ט', ה ועוד), ובשמואל (ראה שמואל א' ב', יב).

³³ ראה לדוגמה הושע ד', א-ב: "שמעו דבר ה' בני ישראל כי ריב לה' עם יושבי הארץ כי אין אמת ואין חסד ואין דעת אלהים בארץ. אלה וכחש ורצח וגנב ונאף פרצו ודמים בדמים נגעו". המושג 'דעת אלהים' כאן בא בניגוד להתנהגות מוסרית.

³⁴ ראה ירמיהו ט', כב-כג: "כה אמר ה' אל יתהלל חכם בחכמתו ואל יתהלל הגבור בגבורתו אל יתהלל עשיר בעשרו כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידע אותי...". כאן בא זוג 'השכל וידע' - 'השכל' קשור להכרה שכלית.

³⁵ על המונח 'דעת ה' בימי הביניים ראה לדוגמה רמב"ם משנה תורה, הלכות יסודי התורה לכל אורך פרק א' - "יסוד היסודות ועמוד החכמות, לידע שיש שם מצוי ראשון...".

המצב המדיני הקשה בימי הושע. בימיו כבר גלו חלקים גדולים מממלכת הצפון והונפה חרב הגלות על לב הממלכה. המצב הקשה הביא את העם לחשבון נפש ולניסיון לעצור את ההתדרדרות על ידי מהפכה גדולה בעבודת ה'.

יכול הטוען לטעון שאנו עסוקים בספקולציות שאין להם יסוד, שהרי דבר מכל זה לא נאמר בספר מלכים! אכן, אין לנו ראיות ישירות לדברינו, אולם מצאנו תופעה דומה במלך נוסף בספר מלכים. בתיאור מלכות צדקיהו, המלך שבימיו אירע חורבן הבית, מסופר בספר מלכים: "ויעש הרע בעיני ה'..." (מל"ב כ"ד, יט).

בספר ירמיהו מסופר סיפור שאין לו זכר בספר מלכים. מסופר שם שצדקיהו ניסה להחזיר את העם בתשובה ולכרות ברית בין העם ובין אלוהיו כדוגמת הברית של יאשיהו (ראה ירמיהו ל"ד, ח, ואילך). בסיפור צדקיהו זכינו למצוא בתנ"ך חלון נוסף המאיר לנו את התקופה, ולו היה בידינו ספר מלכים בלבד הרי שלא היה עולה על דעתנו לנסות לחשוף צדדים נוספים בדרכו של צדקיהו. בשונה מצדקיהו, אשר בשבחו הכתוב לא מזכיר מילה, הכתוב על הושע בן אלה רומז בצורה ברורה שהושע היה טוב מקודמיו, ופרט זה דיו כדי לשאול במה היה הושע טוב מקודמיו?

השאלה הנשאלת היא מדוע ספר מלכים לא הזכיר כלל מאורע חשוב כל כך? האם ניסה בעל ספר מלכים להעלים את המידע על חזרה בתשובה בימי הושע בן אלה, עקב המבוכה שהתעוררה אל מול העובדה שהושע אכן ניסה לחזור בתשובה?

דומה שקשה להעלות על הדעת מחשבה זו. תיאור ההיסטוריה בספר מלכים מעלה בעיות אמונה קשות. המלך שמלך הכי הרבה שנים ובימיו היה שקט ושלוח הנו המלך מנשה שהרע יותר מכל מלכי יהודה וישראל, ואילו ימי חזקיהו, שעשה הישר בעיני ה', היו ימי מלחמות. קשה יותר הוא גורלו של יאשיהו המלך הצדיק שמת במלחמה. מותו של יאשיהו במלחמה סותר גם את נבואת חולדה שניבאה ליאשיהו "לכן הנני אספך על אבתיך ונאספת אל קברתיך בשלום..." (מל"ב כ"ב, כ).

תיאור ההיסטוריה מעלה בעיות אמונה קשות, וספר מלכים לא מנסה להעלים, לתרץ או לשנות את ההיסטוריה, כפי שיכול היה לעשות. גם במקרה של הושע בן אלה מנדב ספר מלכים מידע המעלה בעיות קשות - "רק לא כמלכי ישראל אשר היו לפניו". וכי הייתה בעיה לבעל הספר להעלים מידע זה ולהתעלם מן התיאור ההיסטורי ללא בעיות אמונה חריפות?! אנו יודעים שכותבי היסטוריה מראשית הימים ועד ימינו היו אלו ששיעבדו את תיאור ההיסטוריה למגמותיהם האמוניות. לנו לא נשאר אלא לעמוד נפעמים אל מול מידת האמת של ספר מלכים בתארו את ההיסטוריה ללא ניסיון טיוח של בעיות. עדיין השאלה במקומה עומדת - מדוע לא נתן ספר מלכים מקום רחב יותר לימי הושע? יתכן כמובן, שלא היו בידינו מקורות כתובים על סופה של ממלכת הצפון. סברה זו אפשרית היא, אך מאידך המשפט

הקצר שהושע היה טוב מקודמיו, וחסרון המשפט על חטאי ירבעם בן נבט מראים שהיו לו מקורות מידע כלשהם על ימיה האחרונים של ממלכת הצפון.

להערכת שתיתקו של בעל הספר מלמדת שהוא לא האמין במלוא כנותה של חזרה בתשובה זו, ומשום כך לא ראה צורך להקדיש לה תיאור ארוך ומפורט. יתכן שעל חזרה בתשובה זו מנבא הנביא הושע "מה אעשה לך אפרים מה אעשה לך יהודה וחסדכם כעגן בקר וכטל משכים הלך" (הושע ו', ד).³⁶ חזרתו של הושע בתשובה הייתה שירת הברבור של מלכות ישראל, שלא עצרה את גלגלי ההיסטוריה ולא מנעה את הגלות.

יתכן גם ששתיקת בעל ספר מלכים מחד וההערה הקצרה בשבחו של הושע מאידך, יש להן משמעות שונה. שמא משמעותן היא התרסה כלפי שמיא, על כך שהחורבן בא בדור שלא עבדו בו את העגלים ושהיה בו ניסיון להחזיר את העם בתשובה!?

הכתובים סתומים; אין בהם תיאור של החזרה בתשובה בימי הושע, ואף אין בידנו כל תיאור על חיי עשרת השבטים בגלותם. כתוצאה מכך אין אנו יודעים האם החורבן שאירע לאחר המהפך שיזם הושע, הביא למשבר ולרגשי מרירות כלפי שמיא, או שמא הייתה תגובתם שונה.

פעולותיו של הושע לא עצרו את החורבן, אך עם זאת לפעולותיו היה הד והשפעה מעבר לממלכת הצפון. יש להניח שלתנועות הרוחניות בממלכת הצפון הייתה השפעה מכרעת על הלכי הרוח בדרום, וסביר להניח שהרפורמה של חזקיהו בדרום באה בהשפעת פעולות הושע בן אלה בממלכת הצפון. גם התנועה הנבואית בדרום שתפסה מקום רחב מימי ישעיהו ואילך, היא במובנים רבים המשך של התנועה הנבואית בצפון, שהרי בכל שנות פילוג הממלכה לא קם נביא בעל שיעור קומה בממלכת הדרום, ואילו בצפון קמו כמה וכמה נביאים. ראוי במיוחד להדגיש שעמוס והושע, שהתנבאו בממלכת הצפון, קדמו כנראה לישעיהו ומיכה בממלכת הדרום.

כך הערה קצרה זו של בעל ספר מלכים - "רק לא כמלכי ישראל אשר היו לפניו" - היא בבחינת מועט המחזיק את המרובה. הערה זו יש בה עדות על הסרת הסיגים והבדלים מאמונת הייחוד המהווה שלב בעל משמעות בתולדות האמונה בממלכת ישראל. ממלכת הצפון גלתה והנביאים אינם, אולם הקול שנשמע בממלכת הצפון המשיך להדהד בממלכת הדרום, ומשם הוא המשיך והדהד, וקולו נשמע עד ימינו אלו.

³⁶ תודה לשמעון הקשר שהסב את תשומת לבי לפסוק זה.

נספח: השפעת עמוס על ישעיהו

שאלת ההשפעה של נביאי הצפון על נביאי הדרום דורשת עיסוק בפני עצמו. כאן אביא דוגמה אחת בלבד שיש בה לדעתי משום ראיה על השפעה עמוקה של עמוס על ישעיהו, בעניין המהווה אבן יסוד במחשבה הנבואית.

עמוס ה', כא-כב

ישעיהו א', יא-יד



שתי הנבואות מביעות את אחד מרעיונות היסוד במחשבה הנבואית - עליונות המוסר על הפולחן. בין שתי הנבואות קיימים דמיונות לשוניים מובהקים וברור שיש קשר ביניהן. מכיוון שעמוס קדם לישעיהו, יש להניח שעמוס הוא שהשפיע על ישעיהו.

דוגמה קטנה זו מלמדת שרעיונות נבואיים אשר נוצרו בממלכת הצפון נדדו לממלכת הדרום, ושם הפכו לאבני יסוד במחשבה הנבואית.